

UPPSALA
UNIVERSITET

**C-uppsats i Textilvetenskap, 15 hp
Vårterminen 2023**

Snobbar som jobbar

Bergsmän klädda i sammet

**Av: Gunilla Humble
Handledare: Maria Perers**

**Konstvetenskapliga institutionen
Uppsala universitet
www.konstvet.uu.se**

Textilvetenskap

Förord

För att travestera Askungen; att skriva uppsats kan vara trist och tråkigt och.. och.. alldeles alldeles underbart!

Tack till mina fina, trevliga, hjälpsamma och begåvade kurskamrater och lärare i Textilvetenskap vid Uppsala Universitet, utan er hade det inte varit lika roligt och intressant att studera och skriva uppsats.

Ett stort tack till min handledare Maria Perers för tips och råd vid uppsatsarbetet, och speciellt till Linn Otterclou som lånade mig sina unga tålmodiga ögon till hjälp med innehållsförteckningen och klipp och klistra i dokument.

Många personer har varit vänliga och hjälpsamma och letat fram dokumentation, skickat bilder och svarat på frågor när jag undrat om bergsmännen. Tack till Berit Eldvik, Håkan Liby, Ann Resare, Svante Forenius, Marie Ulväng, Petter Lönegård, Johanna Gullback, Yngve Axelsson, Eva Nicklasson och alla ni andra snälla och tjänstvilliga på museer och hembygdsgårdar i Bergslagen.

Och till slut ett speciellt tack till min tålmodige make Bengt Humble, som dessutom låter sig visas upp som en nutida bergsman iklädd sammet.

Sist men inte minst, ett postumt tack till Greta Hedlund, som med sin bok *Dräkt och Kvinnlig Slöjd i Ovansjö Socken 1750-1850* öppnade mina ögon för det varierade dräktskick som funnits i Gästrikland, och fick mig att börja leta spår efter bergsmän i bygden.

Abstract

Ethnology and folk costumes have been a great interest since my early years. My relatives originate from the northern part of Sweden in Gästrikland and we used to spend our summers in the old cottage in the countryside of the Ovansjö parish. One day in the old homestead of Ovansjö I recognized a male costume in velvet from around 1840. This woke my curiosity and also started my interest in and search for the men who had been working with mining in Bergslagen. How come there is so little written about these men and their clothing made of velvet? My theses aim to fulfil some of the gap regarding both the miners, the use of velvet and male clothing during the period.

This thesis will try to explain how the miners (bergsmän) were dressed in Ovansjö parish in Gästrikland in the beginning of the 19th century in contrast to the farmers in the same parish.

This is done by comparing ten estate inventories each for the two groups. Also by looking into other sources such as what has been written in literature regarding textiles and miners and dialogue with experts within the field of textile and ethnology. Some information is found in old photographs and paintings from the period. The velvet costume at Ovansjö Homestead was available for an object analysis.

The conclusion is that during the period around 1840 the miners in Ovansjö parish did use their dresses of velvet as a mean of conspicuous consumption. This was a way for the miners to differ themselves in the society and try to show themselves as more sophisticated and wealthier than the ordinary farmers in the parish.

Key words: miners, velvet, Ovansjö parish, conspicuous consumption

Engelsk titel: Snobs who work Miners dressed in velvet

Innehållsförteckning

1. INTRODUKTION	7
1.1. <i>Begrepp</i>	7
1.1.1. Skillnaden mellan folklig modedräkt och folkdräkt	7
1.1.2. När försvann det folkliga modet i Sverige?	8
1.2. <i>Syfte, frågeställningar och avgränsningar</i>	8
1.3. <i>Källor och urval</i>	9
1.3.1. Litteraturstudie	9
1.3.2. Muntliga källor	10
1.3.3. Bouppteckningar	10
1.3.4. Fotografier och illustrationer	11
1.3.5. Objektanalys.....	11
1.4. <i>Metod</i>	12
1.5. <i>Etik</i>	13
1.6. <i>Teoretiska utgångspunkter</i>	14
1.6.1. lögonfallande konsumtion och ekonomisk-historisk analys.....	14
1.7. <i>Tidigare forskning</i>	16
1.7.1. Manligt mode, bergsmännen och böndernas klädsel i Bergslagen	16
2. BAKGRUND	18
2.1. <i>Bergslagen och bergsmän</i>	18
2.1.1. Sveriges industriella framväxt och Bergslagen som världsarv.....	18
2.1.2. Bergsmannens arbetsår och levnadssätt.....	20
2.1.3. Bergsmansgårdar och status.....	20
2.2. <i>Manlig klädsel, sammet, smuggling och överflödsförordningar</i>	21
2.2.1. Den tredelade kostymens uppkomst.....	21
2.2.2. Bomullssammet som material och ursprung.....	23
2.2.3. Överflödsförordningar och bruk av sammet	23
3. UNDERSÖKNING	25
3.1. <i>Hur bergsmännen var klädda i början av 1800-talet och framåt</i>	25
3.2. <i>Hur bönderna var klädda i Ovensjö socken under 1800-talets första hälft</i>	31
3.3. <i>Bouppteckningar</i>	33
3.3.1. Undersökning via bouppteckningar för bergsmän och självägande bönder	33
3.4. <i>Objektanalys av den bevarade bergsmansklädnaden i sammet</i>	35
3.4.1. Något om knäbyxor	37
3.5. <i>Förekomsten av sammet inom folkligt mode 1800-1850</i>	37
4. SAMMANFATTANDE DISKUSSION	39
4.1. <i>Framtida forskningsområden</i>	41

KÄLL- och LITTERATURFÖRTECKNING 43

Litteratur 43

Digitala källor 45

Bildförteckning 45

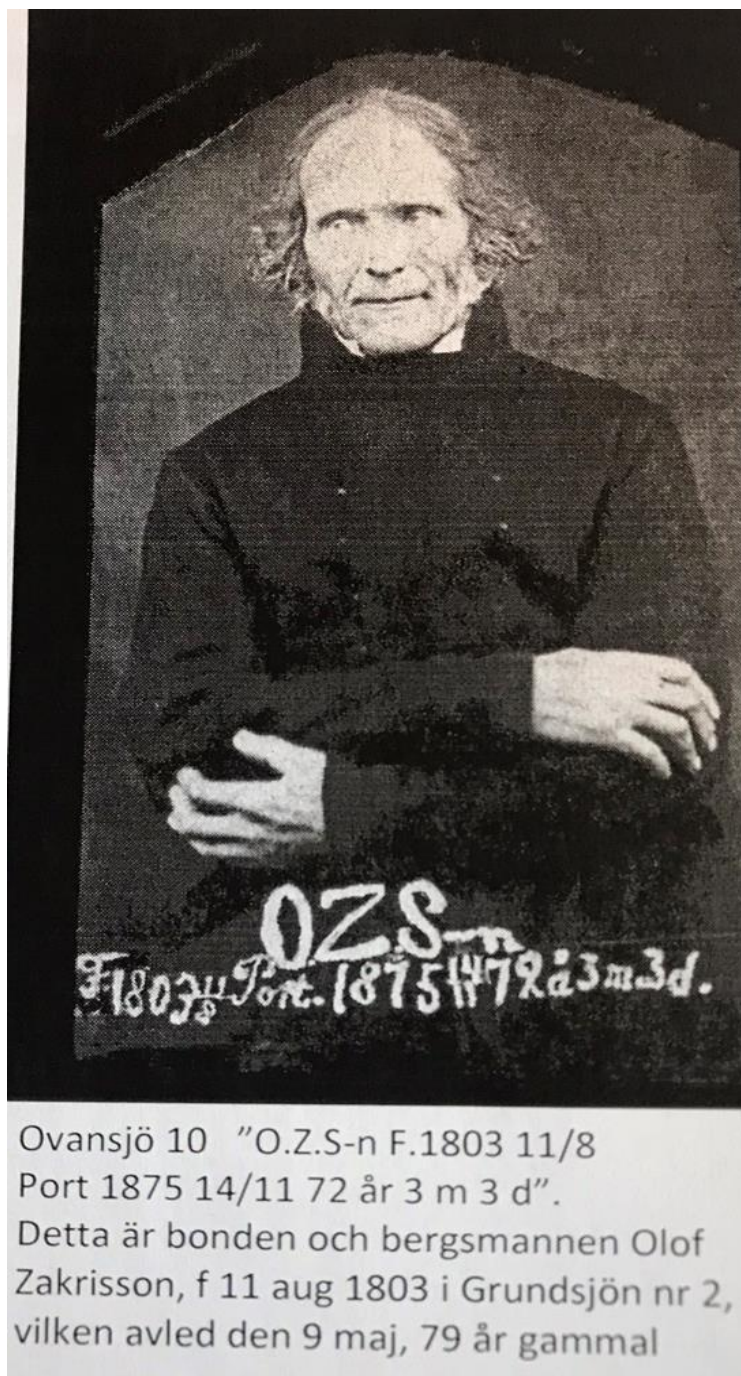

Bild 1, Bergsmannen Olof Zakrisson

En del bergsmän visste också om sin värdighet. När en bonde och en bergsman en gång kom i dispyt med varann, tog den senare ett stadigt tag i bondens rockkrage och sa: "Vet du inte att jag är bergsman". (citrat ur boken Järbo i Gästrikebygd 1982)

1. INTRODUKTION

Redan på medeltiden var Sverige den största exportören av järnmalm. Svenskt stål har gjort landet både rikt, känt för kvalitetsprodukter och till en stor industrination. Vissa av dem som arbetade med malmbrytning och järnframställning kallades bergsmän, även om de samtidigt kunde vara bönder. Bergsmannen var ägare till ett bondehemman och till det hörde andelar i en gruva och hytta. Det medförde skyldighet att bearbeta malmen i gruvan, leverera kol till tackjärnsblåsning och betala skatt i järn. Som kompensation hade han vissa privilegier, till skillnad mot bondebefolkningen (Svenning-Källbäck 1987:11). Bergsmannen fick betalt i reda pengar för sitt tackjärn och brukar därför ibland benämnas som det femte ståndet, utöver adeln, borgarna, prästerna och bönderna (Söderberg 1948:1f.) Det här innebar att han i rollen som bergsman klädde sig annorlunda, och skilde ut sig från den vanliga sockenbefolkningen som klädde sig i hemvävda tyger och vadmal. Bergsmännen kläder bestod av finare material och köpetyg, vilket var ovanligt under början och mitten av 1800-talet. Etnologen Håkan Liby skriver att bergsmännen inte tvekade att markera sin sociala ställning som mottagare och förmedlare av nyheter, även genom sin klädsel (Eriksson & Liby 2006:114).

I Ovansjö hembygdsgård finns en bevarad bergsmansklädnad i sammet, troligen från 1840-talet. Sammet är ovanligt i folklig klädsel under 1800-talet; det var köpetyg och därmed dyrbart. Vad ville bergsmannen markera genom sin klädsel? Särskillnad, status, pengar, att han inte var bonde? Det ska jag försöka ta reda på mera om genom att hitta tillbaka i tiden med hjälp av litteratur, bouppteckningar, bilder, fotografier och den bevarade bergsmansdräkten av sammet i Ovansjö Hembygdsgård.

1.1. Begrepp

För att underlätta förståelsen av det följande materialet förklaras här nedan några viktiga begrepp, nämligen skillnaden mellan folklig modedräkt och folkdräkt, och när i tiden det folkliga modet försvann i Sverige.

1.1.1. Skillnaden mellan folklig modedräkt och folkdräkt

Alla delar av Sverige har inte haft kläder med lokal särprägel, eller det som brukar kallas för folkdräkt. Etnologen Håkan Liby har myntat uttrycket folklig modedräkt, eftersom det återspeglar modet och modedräkten som var rådande vid tiden i det förindustriella samhället (Liby, 2006:112). Kläderna var platsberoende och de brukades av bondesamhällets olika

grupper. De flesta människorna i Sverige hade ju faktiskt ”bara kläder”, och de kunde vara både nya och gamla, ärvda och återbrukade, blandade modemässiga och/eller gammalmodiga. Gamla finkläder degraderades till vardagsplagg (Ulväng 2012:71). Stadsfolk och de med mera social rörlighet och kontanta medel plockade snabbare upp modesvängningar av olika slag (Liby, 2006:112). Etnologen Sigfrid Svensson har i sin artikel *Från folkdräkt till konfektionskostym* tagit upp att även i socknar som ligger nära varandra kan utvecklingen gå olika fort. Han beskriver spridning och ståndsnyellering, att gränstrakter ofta kan vara konservativa på grund av avståndet till huvudort i provinsen. De av honom framtagna utspridningskartorna visar att spridning i hög grad påverkas genom grannbygdens inställning (Svensson 1942:16f). Under 1850-talet var folkdräkten avlagd i Torsåker i Gästrikland, medan i grannsocknen Ovan sjö hade till och med ungdomen norr ut i socken behållit den gamla dräkten. Ovan sjö benämns av honom som varande ett reliktområde, alltså ett område där en särpräglad dräkt funnits kvar längre än på andra områden (Svensson 1931:169 f).

1.1.2. När försvann det folkliga modet i Sverige?

Det är svårt att fastställa en tidpunkt för när det folkliga modet försvann, men ofta nämns tidpunkten efter 1850. I boken *Klädekonomi och klädkultur* nämns att tillgängligheten av kläder ökade avsevärt efter 1846 års fabriks- och hantverksordning och under 1800 talets andra hälft distribuerades liknande varor till stora delar av Sveriges landsbygd (Ulväng 2012: 176). Under perioden fram till 1850 var folkdräkter och folkligt mode fortfarande förekommande i Gästrikland, Ovan sjö Socken. Modet med sammetsklädnad för bergsmän var tämligen kortvarigt och förekom i början av 1800-talet, först i Torsåkers bergslag och togs därefter upp runt 1840 i Ovan sjö för att upphöra i mitten av 1800-talet när modet med knäbyxor upphörde, och befolkningen började ”klä sig civilt”, som de äldre i bygden kallade det (Hedlund 1951:190–191).

1.2. Syfte, frågeställningar och avgränsningar

Denna studie undersöker hur och varför bergsmän klädde sig i sammet i Gästrikland, Ovan sjö Socken, och vad det representerade i form av särkillnad, status och konsumtion i ståndssamhället under perioden 1800–1850. Uppsatsen avser att vidareutveckla och fördjupa kunskapen avseende bergsmännens klädnad i Ovan sjö Socken under perioden fram till mitten av 1800-talet, för att därmed bidra till kunskapen om manlig klädedräkt, lyfta manligt mode och göra det mera synligt. Syftet leder fram till följande frågeställningar:

Hur klädde sig en bergsman i Ovansjö socken under 1800-talet?

På vilket sätt skilde sig deras kläder från bondebefolkningens?

Hur representerade bergsmännens klädsel särskilnad, status och konsumtionsförmåga?

Uppsatsens tidsmässiga avgränsning är satt till 1800–1850 och enbart bergsmännens användande av sammetsklädsel under perioden kommer att undersökas. Området avgränsas till Ovansjö Socken i Gästrikland. Perioden har valts eftersom det finns belägg för klädseln hos bergsmän dels i litteraturen, dels i form av en bevarad klädnad i sammet i Ovansjö Hembygdsgrd. Modet med sammetsklädnad för bergsmän var tämligen kortvarigt och förekom i början av 1800-talet, för att upphöra i mitten av 1800-talet (Hedlund 1951:190–191). Senare under 1800-talet blev det vanligare med köpekläder i samband med industrialiseringen och inflyttningen från landsbygden till städer.

1.3. Källor och urval

I det här avsnittet presenteras mina källor i form av litteratur, kontakter, bouppteckningar, fotografier och illustrationer. Likaså urval och avgränsningar för uppsatsen.

1.3.1. Litteraturstudie

En litteraturstudie har genomförts för att ge bakgrund och information om bergsmännens och böndernas klädsel i början av 1800-talet, likaså om manlig dräkt generellt. Urvalet av litteratur skedde dels genom sökning i Libris och dels i form av snöbollsurval, där en bok ledde vidare till nästa. Greta Hedlund har i sin bok *Dräkt och Kvinnlig slöjd i Ovansjö socken 1750-1850* skrivit både om böndernas klädsel och om bergsmännens speciella klädedräkt i sammet (Hedlund 1951). Likaså har Etnolog Håkan Liby skrivit om ovanstående i boken *Gästrikedräkter-från nattkappor till tvinnskört* (Eriksson & Liby 2006). Sigfrid Svensson har i sin artikel *Från folkdräkt till konfektionskostym* beskrivit Ovansjö som ett reliktområde där man behållit den gamla dräkten längre än på andra håll (Svensson 1931). Berit Eldviks bok *Möte med mode-folkliga kläder 1750–1900 i Nordiska museet* har gett information om manliga klädesplagg och speciellt om empirens klädedräkt för män (Eldvik 2014). Anna-Maja Nylén skriver om normerande stilbildning, kläutveckling och manlig dräkt i ett kapitel i boken *Arbete och Redskap* (Bringéus (red) 2003). Hembygdsföreningen Noraskog har i sitt häfte om *Bergsmansrocken. Dess användning i historiskt perspektiv och en inventering av det bevarade materialet* gett generell information både om Bergslagen och hur bergsmännen klädde sig inom området (Svenning-Källbäck 1987). Ann Resare har skrivit om *Arbets- och festdräkt bland*

bergsmän i Jernkontorets annaler (Resare 1977) likaså har Svante Forenius beskrivit klädsel hos bergsmän i sin uppsats i etnologi benämnd *Bergsmän: Bönder med många järn i elden* (Forenius 1985). I boken *Manligt mode: en okänd historia* har jag funnit information om herrmodets historia (Giertz-Mårtenson & Åkesson 2022).

1.3.2. Muntliga källor

Håkan Liby har bidragit med information om att det är lämpligt att undersöka bilder för att få mera information om hur bergsmännen klädde sig under 1800-talet. Berit Eldvik, tidigare intendent för folklig dräkt och textil vid Nordiska Museets, har bidragit med sin stora kunskap om historiskt textilt material, kunskap om sammet, och varit behjälplig vid den genomförda objektanalysen. Ann Resare, tidigare ansvarig för Skansens klädkammare, har under ett möte bidragit med information om bergsmännens klädnad i Bergslagen. För att få information om bruket av sammet som material i klädedräkter från Bergslagen har jag varit i kontakt med ett flertal personer; etnolog Håkan Liby avseende Hälsingland, antikvarie Anna-Karin Jobs på Dalarnas museum, arkivarie Anna Larsdotter på Läns museet Gävle, intendent Helen Sannerstedt vid Lindesbergs museum, biträdande universitetslektor i Modevetenskap Marie Ulväng om Härjedalen och Johanna Gullbäck som i sin masteruppsats analyserat bouppteckningar och manlig klädedräkt i Leksand under perioden 1770–1870. Ovan nämnda muntliga källor valdes utifrån det faktum att personerna genom sina yrkesroller ansågs kunna bidra med information. Det handlar om personernas tidigare forskning och ansvar för samlingar på museer.

1.3.3. Bouppteckningar

För att få fram mera information om bergsmännens kläder under perioden, och eventuellt användande av sammet i deras klädedräkt, har bouppteckningar använts som källa. Etnolog Nils-Arvid Bringéus anser att de kläder som bevarats är för få för att kunna vara basmaterial för dräkthistoriska undersökningar, likaså tar han upp vikten av tidsmarginal och terminologi i tidsbestämningen av bouppteckningar (Bringéus 1974:8f). Även etnologen och dräktforskaren Anna-Maja Nylén har skrivit mycket om arkivaliska källor och vikten av att söka information i bouppteckningar (Nylén i Svensson, 1974:14).

Medellivslängden för män under 1800-talet var 44 år. Enligt Greta Hedlund uppstod modet med sammetsklädnad omkring 1840 (Hedlund 1951:190). Jag valde därför att söka bouppteckningar under perioden 1850–1880 eftersom personerna borde varit vuxna när de

skaffade sin sammetsklädnad. Bouppteckningarna söktes inom Ovansjö Socken i Gästrikland och ett drygt 80-tal bouppteckningar genomlästes för att finna uppgifter om böndernas och bergsmännens klädedräkt i området. Mängden av bouppteckningar krävdes för att få tillräckliga uppgifter om klädsel, eftersom det ibland inte fanns kläder upptagna i bouppteckningen, eller enbart stod att kläderna delades i lika lotter mellan arvingarna.

Jag har tagit stickprov på olika bouppteckningar bland bergsmän i Gästrikland för att undersöka förekomsten av kläder i sammet hos dem, likaså stickprov på självägande bönder som jämförelsematerial.

1.3.4. Fotografier och illustrationer

Bilder i form av fotografier och illustrationer av bönder och bergsmän från Ovansjö Socken och andra delar av Bergslagen har använts som källor för att ge information om hur bergsmännen kunde klä sig. Fotograferingskonsten uppfanns cirka 1830 och därför finns inte så många foton av bergsmän före 1850-talet, de som använts är därför från slutet av 1860-talet och senare. Fotografiet på bergsmannen Olof Zakrisson från Grundsjön i Ovansjö socken kommer från Greta Hedlunds arkiv i Ovansjö Hembygdsgårds ägo (bild 1, 8). Fotografiet på bergsmannen Anders Andersson, Överbyn i Ovansjö socken (bild 9) återfanns i boken *Järbo i Gästrikebygder* och används med tillstånd från Järbo Hembygdsförening. Fotografiet på en anonym bergsman från Ovansjö (bild 7) kommer från Ovansjö Hembygdsförenings fotoarkiv. Bilden på bergsmannen Björn på Aspa (bild 10) återfanns i boken *Där bergsman var kung* och illustrationen på ett flertal bergsmän (bild 5) har jag fått via mail från Håkan Liby. De två sistnämnda bilderna med tillstånd av arkivarie Magnus Jerlström på Lindesbergs kommun. Urvalet har därmed påverkats av när ett fotografi är taget eller en illustration är gjord. Det som avgjort om en bild eller illustration tagits med i materialet är att de i första hand kommer från Ovansjö i Gästrikland, i andra hand från övriga delar av Bergslagen.

1.3.5. Objektanalys

Den befintliga bergsmansklädnaden i sammet, bestående av väst och knäbyxor, som finns bevarad i Ovansjö Hembygdsgård och enligt Greta Hedlund ursprungligen kommer från gården Jänisas i Lem (Hedlund 1951:187), undersöktes tillsammans med Berit Eldvik, tidigare intendent för folklig dräkt och textil vid Nordiska Museet. Under objektanalysen undersökte vi och diskuterade främst bergsmansvästens material, sömnad och troliga bakgrund. Detta eftersom västens material i form av randig sammet är mycket ovanlig. Byxorna är av en för

tiden vanlig modell av knäbyxa och sydda i sammet, vilket även det är ovanligt. Vid objektanalysen hade vi enbart tillgång till västen eftersom den är mindre känslig för hantering. Byxorna är mycket sköra och kan därför inte undersökas på samma sätt som västen. Det finns inga liknande plagg i sammet för bergsmän från tidperioden 1820–1840.

På Digitalt Museum återfinns enbart ett fåtal mansplagg i sammet, en blommönstrad brudgumsväst från Härjedalen daterad till 1810–1825, en helgdagsväst från Agersjö i Hälsingland daterad till 1825–1840 och en bergsmansväst från Värmland av en senare modell från 1860-talet. Även i Ovensjö Hembygdsgård ägo finns en mönstrad sammetsväst från 1860-talet.

1.4. Metod

I avsnittet beskrivs användningen av metod i form av öppen forskning, tvärvetenskapligt angreppssätt och en objektanalys av den befintliga bergsmansvästen i sammet från Ovensjö Socken. Likaså forskareetik med god forskningssed och källkritik med fokus på historiskt material.

Den här uppsatsens tillkomst kan beskrivas med det som brukar kallas för öppen forskning och ligger nära det etnografiska fältet (Denscombe, 2016:132). Där framhävs vikten av att få tillträde till både människor, platser och material. Likaså har ett tvärvetenskapligt tillvägagångssätt använts genom att sammanställa information från flera olika källor. I det här fallet har samtal med olika experter, litteraturstudier, bouppteckningar, fotografier och illustrationer använts. Dessutom har en objektanalys genomförts för att främst undersöka materialet i den befintliga bergsmansvästen i sammet. Undersökningen gjordes tillsammans med Berit Eldvik, tidigare intendent för folklig dräkt och textil vid Nordiska Museet. Det finns få dräkter i sammet från perioden att relatera till. De plagg som återfinns i Digitalt museum är från 1860-talet, enbart några få plagg i sammet finns beskrivna men några plagg i sammet finns beskrivna i Digitalt museum från 1860-talet.

Ett drygt 80-tal bouppteckningar har genomsökts för att hitta material avseende böndernas och bergsmännens kläder i Ovensjö Socken. I en stor del av bouppteckningarna fanns inga kläder upptagna eftersom både bergsmän och bönder var fattiga och därför hade få tillhörigheter. I andra bouppteckningar stod det enbart upptecknat att kläderna delats i jämna lotter mellan arvingarna, utan närmare specifikation av vilka kläder som avsågs. Det krävdes därför att många flera bouppteckningar genomsöktes innan ett representativt urval kunde åstadkommas

avseende klädedräkt i socknen. I urvalet eftersträvades en jämn spridning både avseende olika namn, tidpunkter och var personerna var boende inom socknen. Många personer hade samma namn som sin far och farfar, till exempel Anders Andersson eller Per Persson, vilket medförde att flera bouppteckningar behövde undersökas för att ge en bra spridning mellan individerna och för att kunna särskilja dem från varandra. Även bouppteckningarna efter de två namngivna bergsmännen från Ovansjö, som visas på bild i uppsatsen, Olof Zakrisson och Anders Andersson, har undersökts men det fanns inga kläder upptagna i deras respektive bouppteckning.

Eftersom fotokonsten uppfanns i mitten av 1800-talet finns det få fotografier som kan användas för att visa hur bergsmännen i Ovansjö och i Bergslagen var klädda under den första delen av 1800-talet. De fotografier jag har använt i uppsatsen har jag sparat upp och fått tillgång till från olika källor i Ovansjö och Bergslagen. Det finns en teckning av Karl August Andersson Meijerhelm som föreställer åtta bergsmän från Lindes och Ramsbergs häradsrätt, enligt Håkan Liby troligen från 1860-talet. Det kan finnas ytterligare bilder i form av fotografier eller illustrationer, men eftersom de inte är samlade på ett strukturerat sätt är det svårt att veta, och att återfinna dem. Bilderna är i svart/vitt vilket medför att det är svårt att urskilja närmare detaljer i klädseln, likaså om några plagg varit i färg. Illustrationen avseende de åtta bergsmännen från Lindes och Ramsbergs häradsrätt är inte så tydlig, vilket att den enbart kan ge en ungefärlig uppfattning om hur de klädde sig med tanke på kvaliteten på bilden.

1.5. Etik

Forskaretik innebär att god forskningssed ska följas avseende både vetenskapligt hantverk och beteende. Det är viktigt att vara transparent, prova alternativa tolkningar och redovisa resultaten på ett tydligt och ärligt sätt. Forskningsetik handlar om skyldigheter gentemot informanter, deras information om projektet och att deltagandet är frivilligt (Pripp 2011:80). Forskaretik har eftersträvats i uppsatsarbetet genom att använda flera källor i form av genomgång av bouppteckningar, fotografier, bilder och objektanalys. Likaså genom egna litteraturstudier, samtal med och information från flera olika personer med stor sakkunskap inom ämnet.

Under många år har jag haft etnologi och folkdräkter specifikt från Ovansjö Socken som mitt stora intresse. 2019 startade jag ett digitaliseringsprojekt avseende folkdräktsmaterial som genomförts i Järbo Hembygdsförenings regi och finns publicerad på Järbo hembygdsförenings

hemsida. Flera populärvetenskapliga artiklar har publicerats inom ämnet och jag är aktiv inom Facebook-gruppen Vi som gillar folkdräkter. Ovanstående aktiviteter medför att många personer som kontaktats antingen redan känner mig eller känner till mig. Det har underlättat informationsinhämtningen, samtidigt som det kan påverka att vi träffats och samtalat vid tidigare tillfällen. Minnet förändras över tid och berättelser eller information kan omedvetet förändrats (Thurén 2003:44). Personerna jag träffat, samtalat eller mailat med har handplockats utifrån deras kunskap och relevans för ämnet, vilket kan ses som ett subjektivt urval, samtidigt som de är några av landets främsta experter inom området (Denscombe, 2016:74). Samtal med olika personer med överlappande intresseområden inom ämnet medför en större trovärdighet till informationen.

1.6. Teoretiska utgångspunkter

I avsnittet presenteras valet av Thorstein Veblens teori om iögonfallande konsumtion som teori och analysmodell avseende bergsmännens särskillnad, status och konsumtionsförmåga i förhållande till bondebefolkningen. Likaså används ekonomisk historisk analys utgående från Ylva Hasselberg och Marie Ulväng, som båda har skrivit om klädedräkt i förhållande till status och konsumtion och gränslandet mellan kultur och ekonomi, vilket även det kan appliceras på skillnaderna mellan bergsmän och bönder i Ovansjö Socken i mitten av 1800-talet.

1.6.1. Iögonfallande konsumtion och ekonomisk-historisk analys

Under 17- och 1800-talet förändrades konsumtionsmönstren i samhället, men i vilken omfattning förändringarna skedde bestämdes av områdets egna förutsättningar. Veblen, som myntade uttrycket iögonfallande konsumtion, ansåg att det finns en strid eller en social tävlan mellan olika grupper i samhället. Den kan visas upp genom konsumtion av varor hos de som har köpkraft. Kläder var ett typiskt område på grund av sin ständiga exponering, och kunde därmed ses som ett redskap i kraftmätningen om social positionering (Veblen 1899:33f). George Simmel, som precis som Veblen var verksam kring sekelskiftet 1900, myntade begreppet *trickle-down* som hänvisade till att samhällets lägre klasser strävade efter att härma överklassens mode. På detta sätt kunde de hävda en högre social status, alltså snegla uppåt och avskilja sig nedåt mellan klasserna. Klädedräkt, boendemiljö och umgängesformer kan ses som förlagor från borgerskapet, men med anpassning efter böndernas respektive resurser, smak och krav på funktion. Processen kan ses som naturlig vid en starkt politisk och ekonomisk ställning, när någon vill höja sig från en annan grupp skriver Ulväng (Ulväng 2012:28, 29).

Veblens resonemang avseende iögonfallande konsumtion kan användas som underlag och teori för analys av bergsmännen i deras strävan efter att särskilja sig avseende status och konsumtionsförmåga. Detta med tanke på deras exponering av kläder, boendemiljö och umgängesformer för att skilja sig från bondebefolkningen. Även Marie Ulväng beskriver ett socialt klättrande från en grupp som strävar mot en högre status i samhället, vilket kan ses som en likhet till att bergsmännen vill stärka sin ställning genom klädedräkt och status (Ulväng 2014:14f).

Ylva Hasselberg tar i sin forskning upp konsumtion som ett sätt att visa att man i en grupp har samma värderingar och kultur. Likaså tar hon upp vikten av att anpassa konsumtionsnivån till vad som ansågs passande inom den speciella gruppen (Hasselberg 1998:177). Pernilla Rasmussen anser att en viktig kompetens i samhällen var förmågan att både tolka modet på rätt sätt för att klä sin person, men även ens plats i samhället med dess hierarki. I början av 1800-talet när det borgerliga stilidealet styrdes av måttfullhet och anspråkslöshet var det viktigt att inte ha en alltför modern eller utstyrd klädsel (Rasmussen 2010:1f). Detta påminner om bergsmännen, som i sin strama svarta klädnad både bibehöll måttfullhet, men samtidigt använde sig av sammet och kläde för att kunna särskilja sig mot bondebefolkningen med dess färgglada randiga västar och knäbyxor i skinn.

I boken *Iklädd identitet-historiska studier av kropp och kläder* beskrivs klädedräkten som en tydlig och medveten markör för en persons sociala hemvist. Bland allmogen var det främst den geografiska tillhörigheten i respektive socken som markerades genom klädedräkten. På detta sätt skapades en enhetlighet och känsla av samhörighet. Under tidigare sekel visade adeln upp sin höga och privilegierade samhällsställning genom att exklusiva tyger som siden och sammet var förbehållna just dem. Varje tygkvalitet kopplades till ett stånd och den ståndsmissiga klädseln markerade hur en person skulle få ett bemötande som anstod stånd och ställning (Hurd, Olsson & Öberg (red) 2005:33). Överflödsförordningar användes för att reglera vilka som fick använda respektive tyger. Genom kläderna, olika attribut och yttre framträdande representerades maktposition i samhället. Kläderna visade inte bara ståndstillhörighet, utan även ofta yrke och hedersuppdrag. (Hurd, Olsson & Öberg (red) 2005:35). Ett exempel på detta skulle kunna vara att bergsmännen i Bergslagen ofta använde en bergsmansyxia som prydnad eller hederstecken, alternativt en bergsmanskäpp, även om dess ursprung var ett verktyg för att bestämma olika bergarter (Ambrosiani 1930:30).

Marie Ulväng skriver i sin avhandling *Klädeekonomi och klädkultur* att förutsättningarna för att skaffa och behålla en garderob skiftade både över tid, och i form av tillgången till reda pengar (Ulväng 2012:12 f). Kläder kan ses både som en nyttighetsvara i form av sin funktion, och som en elitmarkör i formen av att pryda och visa upp sig. Det här gjorde klädedräkten till ett viktigt redskap för att synas och skapa en identitet. Detta perspektiv är jämförbart med och går att applicera på bergsmännens klädnad i sammet i Ovansjö Socken under 1800-talet, både i form av funktionen som nytta i klädseln och ett sätt att visa upp sig och särskilja sig från allmogen.

På 1800-talet var klädseln för många den enda möjligheten att signalera status och samhörighet med andra människor. Andra ägodelar behövde ett hem för att visas upp, men kläder kan studeras i ett långt tidsperspektiv och inom alla samhällsgrupper (Ulväng 2014:14).

Kulturanthropologen Daniel Miller gör skillnad på *värde*, i form av ekonomiskt värde, och *värderingar* som syftar på värden som man inte kan sätta pris på. Värderingar kan vara förankrade både som ideologi, kulturellt, moraliskt eller känslomässigt, men måste alltid skapas gemensamt i samförstånd med andra (Miller 2008:1f). Vad gäller plagg måste det omges av en gemensam uppfattning om vad det är som gör det exklusivt och därmed speciellt, och det innebär att man måste ha ett hum om både om vad som finns tillgängligt, mode och attityder. Kläder befinner sig i gränslandet mellan kultur och ekonomi, anser Ulväng. De kan inte bara ses etnologiskt som tidigare, utan en konsumtionsekonomisk syn ger möjlighet att knyta ett individuellt klädinnehav med både hushållens villkor, och en positionering inom en specifik grupp och kulturella strömningar (Ulväng 2012:15). Bergsmannen hade efter sin försäljning av järnmalm reda pengar tillgängliga för konsumtion. Han kunde köpa nya varor i hamnstäderna, klä sig i sammet, och därmed särskilja sig från bondebefolkningen.

1.7. Tidigare forskning

1.7.1. Manligt mode, bergsmännen och böndernas klädsel i Bergslagen

Det finns ett flertal studier över folklig klädsel under perioden 1800–1850 som jag tar avstamp från och bygger vidare på avseende hur bergsmännen och bönderna klädde sig under ovanstående tid. Min uppsats avser att vidareutveckla och fördjupa kunskapen avseende bergsmännens sammetsklädnad i Ovansjö Socken under perioden fram till mitten av 1800-talet, för att därmed bidra till kunskapen om manlig klädedräkt, lyfta manligt mode och göra det mera synligt. Greta Hedlund har i sin bok *Dräkt och Kvinnlig slöjd i Ovansjö socken 1750–*

1850 skrivit både om böndernas klädsel och om bergsmännens speciella klädedräkt i sammet (Hedlund 1951:187f). Likaså har Håkan Liby skrivit om ovanstående i boken *Gästrikedräkter-från nattkappor till tvinnskört* (Eriksson & Liby 2006:114). Sigfrid Svensson har i sin artikel *Från folkdräkt till konfektionskostym* beskrivit Övansjö som ett reliktområde där man behållit den gamla dräkten längre än på andra håll (Svensson 1931:169 f).

Berit Eldviks bok *Möte med mode-folkliga kläder 1750–1900 i Nordiska museet* har gett information om manliga klädesplagg och speciellt om empirens klädedräkt för män (Eldvik 2014:153f). Anna-Maja Nylén skriver om normerande stilbildning, klädeutveckling och manlig dräkt i ett kapitel i boken *Arbete och Redskap* (Bringéus (red) 2003:384f).

Hembygdsföreningen Noraskog har i sitt häfte gett generell information både om Bergslagen och hur bergsmännen klädde sig inom området (Svenning-Källbäck 1987:5f). Ann Resare har skrivit om *Arbets- och festdräkt bland bergsmän* i Jernkontorets annaler, likaså har Svante Forenius beskrivit klädsel hos bergsmän i sin uppsats i etnologi benämnd *Bergsmän: Bönder med många järn i elden*. Mera information om manlig klädedräkt efterfrågas både i Sverige och internationellt, eftersom så få plagg från 1800-talet finns bevarade (Wilcox 2022:25)

I den nyutkomna boken *Manligt mode: en okänd historia* beskrivs herrmodets historia, likaså förklaras varför så få plagg finns kvar på museer och i andra samlingar. Efter 1600-talet har modet mera förknippats med kvinnor än med män. En konsekvens har inneburit att manligt mode har marginaliserats både i samhället och modevetenskapligt och har varit förhållandevis osynligt, anser Ingrid Giertz-Mårtensson (Giertz-Mårtensson & Åkesson 2022:11f).

2. BAKGRUND

I kapitlet ges information om Sverige som en industrination och Bergslagen som ett världsarv tack vare sina naturförutsättningar inom järn, koppar och silver. Likaså beskrivs kort järnframställning förr i tiden och bergsmannens arbetsår och levnad samt varför han inte såg sig som bonde och även ett avsnitt om bergsmannens bostad och status. Slutligen diskuteras den manliga klädseln och dess historia, sammet, smuggling och överflödsförordningar.

2.1. Bergslagen och bergsmän

2.1.1. Sveriges industriella framväxt och Bergslagen som världsarv

Bergslagen, och speciellt området kring Stora Kopparberget är ett unikt område som beskriver Sveriges tidiga historia som industrination, och är klassat som världsarv av Unesco. Gruvdriften i Bergslagen har anor sedan 700-talet och brukar beskrivas som Sveriges skattkista. Bergsbruket hade en stor inverkan både på ekonomisk utveckling och teknologi (Unesco.se). Inom kopparhanteringen dominerade Falun och i Sala silver. Faluns och Salas gruvor var separerade från de gruvor som användes för järnproduktion. Silver och koppar krävde en mera invecklad framställningsprocess för råvaran och hade därför en annorlunda organisation med större statlig inblandning (Söderberg 1948:22).

Bergslagen är inte ett geografiskt avgränsat område, utan ligger i de delar av Mellansverige där det fanns lämpliga förhållanden med gruvor och skog. Gästrikland, Dalarna, Västmanland, Närke och Värmland brukar räknas hit. På 1700-talet kom mer än en tredjedel av all världens järn och koppar från Bergslagen. Under perioden 1650–1850 var bergsbruket inriktat på gruvbrytning och hytt drift för produktion av tackjärn. Bergsmän kallades de som var innehavare av ett bergsmanshemman och de hade skyldighet att idka gruv- och hytt drift. I stället fick de vissa skattelättnader från staten och kunde sälja sitt järn och fick därmed pengar. Bergsmännen var samtidigt ofta bönder med jordbruk och boskapsskötsel som binäring. Det fanns 17 tackjärnslager i Sverige under 1800-talet. I Örebro län fanns Nora, Hjulsjö, Grythyttan, Hällefors, delar av Karlskoga, Lekeberg, Lerbäck, Ramsberg, Nya Kopparberg och Linde. I Värmlands län fanns en del av Karlskoga och Nyed. I Västmanlands län fanns Norberg och Skinnskatteberg, i Kopparbergs län fanns Västerbergslagen, i Jönköpings län fanns Taberg och slutligen i Gävleborgs län fanns Ovansjö och Torsåker (Svenning-Källbäck 1987:7). Gästrikland hör till Bergslagen, och det finns många gamla bergsmansgårdar med minnen från bergsmän i trakten, speciellt i de gamla socknarna Ovansjö och Torsåker.

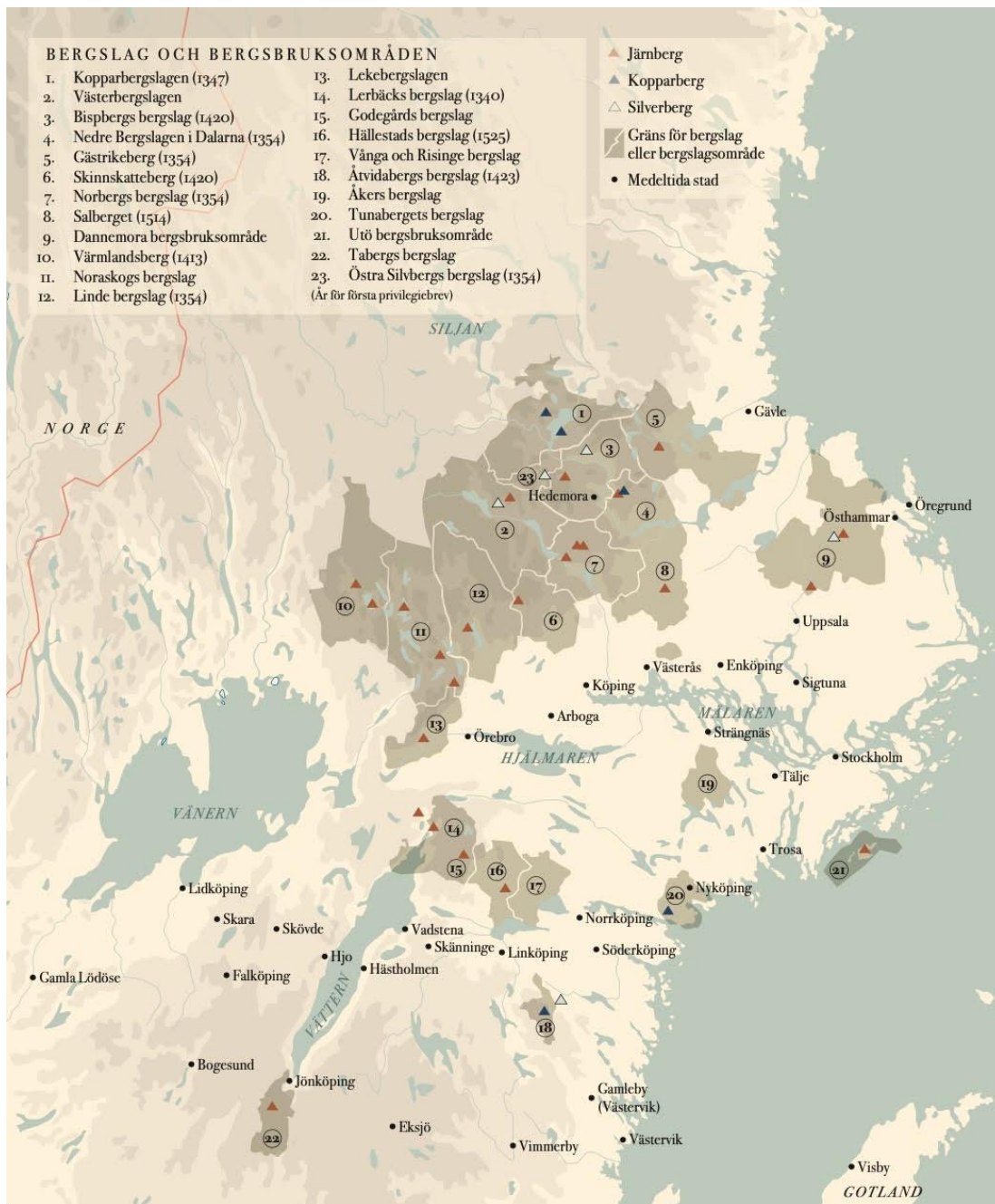

Bild 2, Karta över Bergslagen.

Kartan ovan visar bergslag och bergsbruksområden i Sverige. Privilegierna för bergsbruk upphörde 1859. Näringsfriheten infördes och fri konkurrens skulle råda, samtidigt som bergsmännens urgamla privilegier upphörde. Nu började en ny era, industrialismen närmade sig med stormsteg över hela Europa (Linderholm 1982:42).

2.1.2. Bergsmannens arbetsår och levnadssätt

Bergsmannens arbetsår bestod av många olika sysslor, inte bara inom bergsbruket utan ofta även jordbruket eller ibland andra bisysslor för hans försörjning. Alla bergsmannens uppgifter hade sin bestämda tid utifrån lämpliga förutsättningar under arbetsåret. Gruvorna var en kollektiv egendom där bergsmännen ägde olika stora andelar. Järnmalmen som bergsmännen bröt i gruvan fraktades till hyttan under vintern. Det var tungt att lasta järnmalmen och därför var slädföre en förutsättning för transporter. Under våren, när vårfloden strömmade till, användes vattenkraften till att driva blåsbalgar till själva blåsningen av malmen. Men innan malmen smältes ner vid blåsningen behövde den rostas i något som påminde om en kolmila. Rostningen medförde att vatten, svavel och andra föroreningar försvann och själva malmen blev porösare. Efter rostningen bokades malmen, den krossades till mindre bitar och till hjälp hade man en vattendriven hammare. Arbetet sköttes ofta kooperativt i gruvorna i ett gruvlag, bestående av bergsmän från olika hyttor. Efter rostning och bokning vidtog själva hyttblåsningen, alltså tackjärnsframställningen. När tackjärnet var färdigt magasinerades det i väntan på försäljningen. Våren var en intensiv tid för bergsmännen eftersom de både skulle hinna med hyttblåsningen och att fälla den skog som behövdes inför kolningen som skedde på hösten. Samtidigt var bergsmannen ofta även bonde och odlade och brukade jorden för att kunna försörja sin familj och tjänstefolk med mat under året. Likaså behövdes foder till djuren i form av dragare och nötkreatur. Men bergsmännen var främst intresserade av järnhantering och jordbruket kom i andra hand. En stor del av bergshanteringen växte fram i områden där marken tidigare inte hade brukats. Förutsättningarna för jordbruk var ofta dåliga i Bergslagens skogsbygder av sten och morän och i vissa delar av Bergslagen fanns det bergsmän som inte hade något jordbruk alls. De köpte i stället det de behövde av bönderna (Forenius 1985:15 f).

2.1.3. Bergsmansgårdar och status

Bergsmannen var välbeställd och hade kontanter på ett helt annat sätt än vanliga bönder, och de var medvetna om sin status. I *Bergsmän och brukspatroner i Svenskt samhällsliv* berättas om hur bergsmännen hade en snabb och fast förbindelse med hamnstädernas borgerskap och därmed till städer som Västerås, Uppsala, Gävle och Stockholm (Söderberg 1948:11). De var ofta inne i städerna på sina handelsresor och där hittade de nyheter och moderniteter bland varor som de tog med sig hem till gården (Resare 1977:1). Bergsmansgårdarna som byggdes var ofta praktfulla, husen var större än böndernas gårdar. Det kunde vara svårt att skilja mellan en herrgård och en stor bergsmansgård. Det speglade ägarnas status som flytande mellan de olika stånden. De räknades inte som bönder, men inte heller som borgare, präster eller adel och

därför omnämns bergsmännen ibland som det femteståndet. Även om bergsmännen inte alltid var så rika, visade deras bostäder sitt tydliga språk eftersom de ofta bodde mera ståndsmässigt än heltidsbönderna i samma socken. Detaljer både på ut- och insidan i form av möbler och annat lösöre visade att ägaren var en bergsman. De kunde ha skorstenar av järn och en gjuten trapphäll framför ingången. Gångjärn och lås kunde ha överdrivna proportioner och besökare visades ofta in i salen. Bergsmännen hade ofta målningar på väggar och i tak. Likaså kunde de ha järnkaminer att elda i inomhus (Forenius 1985:26). Särskillnaden inbegrep även klädsel som denna studie visar.

2.2. Manlig klädsel, sammet, smuggling och överflödsförordningar

2.2.1. Den tredelade kostymens uppkomst

Den tredelade kostymen för män utvecklades redan under 1700-talet och har sedan dess bestått i olika former av väst, byxor och rock, ofta kallad bonjour (Giertz-Mårtenson & Åkesson 2022:11f). Detta har tyvärr även resulterat i att få herrplagg finns kvar och bevarade. Kläderna för män syddes ofta i svart ulltyg av god kvalité, och de hade ett klassiskt snitt som inte förändrades speciellt mycket genom åren. Kläderna varade därför länge, de kunde ändras och lagas, ärvas och sys om. Plaggen kunde till slut malas ner och bli rivull, som kunde användas till nya plagg (Wilcox 2022:25).

Bild 3, Kostym av 1850-talstyp.

Bilden visar ett exempel på just det ovanstående, en klassisk kostym av 1850-talstyp som inte skiljer sig så mycket från senare mode, utan därför kunde användas under lång tid framöver (Nylén 1944:40).

Claire Wilcox, curator på Victoria & Albert museum, beskriver att det finns gott om herrplagg i tiden från 1700-talet, och likaså plagg efter 1950. Men var har alla frackrockar tagit vägen, frågar hon i sin artikel med samma namn. Från 1800-talet och framåt finns det ofta få plagg bevarade just på grund av att kläderna kunde användas under lång tid (Wilcox 2022:25). Även i boken *Bouppteckningar som etnologisk källa* hänvisar professor Bringéus till bristen på mansplagg och vikten av att därför gå tillbaka till bouppteckningar för att få mera information om klädedräkt. Marie Ulväng citerar i boken *Klädeekonomi och klädkultur om Böndernas kläder i Härjedalen under 1800-talet* Mor Brita, född 1835 i Arbrå, som berättade att ”Karlarna hade inte mycket pjoller med sina klä'r. Dom va' liksom lika klädda jämt, och ändå va' dom alltid lika snygga och fina” (Ulväng 2012:233).

Att sammetsklädnaden i Ovansjö finns bevarad hos hembygdsföreningen efter snart 200 år är mycket ovanligt och kan kopplas till dess dyrbarhet och begreppet iögonfallande konsumtion avseende bergsmännens särställning och status i samhället. Någon måste ha tyckt att den var viktig att spara inför framtiden och i förvar, eftersom det finns så få plagg bevarade i hembygdsföreningens samling av manskläder från tiden.

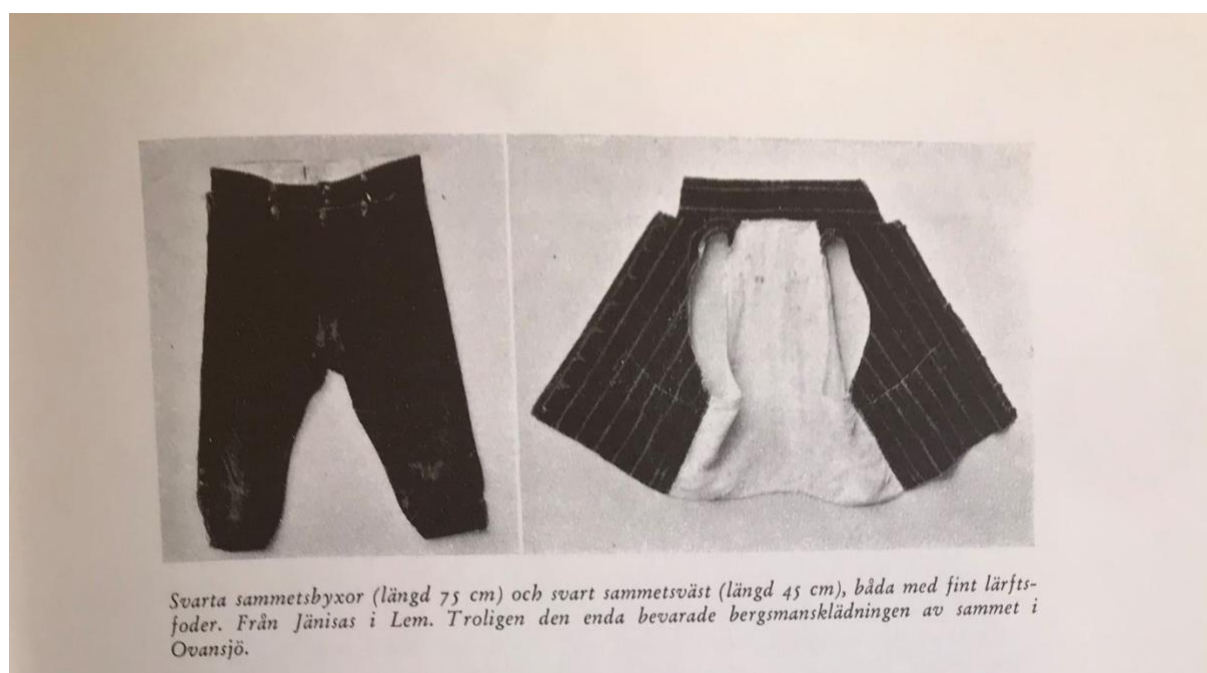

Bild 4, Sammetsklädnad, knäbyxor och randig väst från hembydsgården i Ovansjö.

Bilden föreställer sammetsklädningen bestående av knäbyxor och randig väst, som än idag finns bevarad på hembygdsgården i Ovansjö (Hedlund 1951:187).

2.2.2. Bomullssammet som material och ursprung

Sammet av bomull kan benämnas på olika sätt i litteraturen och även i bouppteckningar. Svenska akademins ordlista skriver om sammet att det är ett tyg med en len yta (SAOL 2023). I boken *Textiles in America 1650–1870* finns benämningarna corduroy, velveret och velveteen. I boken beskrivs corduroy som en hållbar bomullskvalitet med flossad yta, liknande sammet, men med ytan randad i upphöjda åsar eller ribbor, som tillverkats med en extra polvarp. Hur materialen skiljer sig åt är inte tydligt, men det finns belägg av materialet redan från mitten av 1700-talet (Montgomery 1984:205 f). I ordboken *Främmande ord i svenskan* står det om korderoj att det är en bomullssammet, likaså om velvetin att det är bomullssammet. Även plysch beskrivs som ett långhårigt sammetsliknande tyg av silke, ylle eller bomull. Sammet beskrivs som att det är ett siden- eller bomulls-tyg med luggig yta (Noreen & Warberg 1960:187 f). Den släta sammet i bomull som finns med på bild med text i Berch-samlingen med 1700-talstextil bör vara från 1700-talets mitt (Stavenow-Hidemark 2015: 108a-c).

Det finns få belägg om bomullssammetens tidiga historia i Sverige men i årsboken *från Borås och de sju häraderna 1881* står det en del. Carl Axel Nordberg fick år 1774 privilegium för en manchesterfabrik som vävde tixett, velverett och bomullssammet. Bomullsgarnet spanns i Dalarna (Millqvist 1881:22f). I två av bouppteckningarna från 1870-talet i Ovansjö återfinns plagg som benämns vara av korderoj, men de är inte med i undersökningen nedan eftersom de inte betecknas som sammet.

2.2.3. Överflödsförordningar och bruk av sammet

Under hela 1700-talet och fram under 1800-talet ville statsmakterna minska import och gynna de egna manufakturerna i landet. Fyra stora överflödsförordningar kom 1720, 1731, 1766 och 1794, bortsett från de 58 av mindre skala. Det var stora debatter om lyxens roll och moralfrågor i samhället både i Sverige och internationellt. Befolkningen och speciellt bönderna, omfattades av förbuden att bära vissa tyger. 1794 förmanade man befolkningen om sparsamhet och enkelhet i förordningen, därefter lagstiftades om smuggling (Nyberg & Lundqvist 2013:192f). Förordningarna kompletterades med stränga importförbud och höga tullar på de utländska varorna som kom in i landet. De många regleringarna visade på ett stort behov av att minska möjligheterna till smuggling eller olaglig import av tyger. Det förelåg illegal införsel av tyger

från Norge via Dalsland. Göteborg var en stor magasineringsplats för illegala varor och en genomgång av dömda personer visar att både män och kvinnor och alla samhällsskikt deltog i smuggelverksamheten (Nyberg & Lundqvist 2013:201).

Smugglingen bestod av dels det som kallades för lurendrejeri, alltså att ta in importförbjudna varor i landet, dels av tullförsnillning, alltså att ta in tillåtna varor utan att betala tullavgift. Troligen var det ytterst lite av smuggelgodset som upptäcktes och beslagtogs av myndigheterna. De förbjudna varorna som konfiskerades såldes till handelsmän som exporterade varorna till andra länder (Nyberg & Lundqvist 2013:200). Smugglingen tros ha nått sin topp under 1820-talet eftersom efterfrågan på konsumtionsvaror vuxit inom breda lager av befolkningen. Införseln av utländska tyger tror ha varit speciellt förekommande längs västkusten där varorna från Storbritannien och andra länder som Danmark smugglades in. I överflödsförordningen från 1816 står sammet fortfarande uppräknat som ett av de material som allmogen inte fick använda. Korderoj finns upptaget med importförbud ända till 1851 (Nyberg & Lundqvist 2013:195).

3. UNDERSÖKNING

Kapitlet inleds med en litteraturundersökning av hur bergsmän och bönder kunde vara klädda i början av 1800-talet. Därefter analyseras bilder, fotografier och bouppteckningar avseende båda grupperna. Till sist behandlas en objektanalys av den befintliga sammetsklädnaden från Ovensjö hembygdsgård.

3.1. Hur bergsmännen var klädda i början av 1800-talet och framåt

Genom det ekonomiska tillskott som bergsmännen fick av järnhanteringen gavs dem andra möjligheter i fråga om både bostad, inredning och dräkt. Olikheterna i livsföring fick dem att känna sig som en annan samhällsgrupp och de var genom sitt välstånd och sin sociala mellanställning mottagliga för nyheter både avseende dräkt och annat (Nylén 1971:18). Även Tom Söderberg anser att när det gäller att bestämma bergsmännens samhällsställning och roll, kan man sätta dem i förhållande mellan de två mest närstående grupperna, vilket är dels bönderna och dels de handelsidkande borgarna (Söderberg 1948:10).

Bild 5, Bergsmän från Lindes och Ramsbergs bergslag.

Bild 5 ovan visar Bergsmän från Lindes och Ramsbergs bergslag avtecknade av Karl August Andersson-Meijerhelm. Enligt Håkan Liby, muntlig källa, är den troligen tecknad under 1800-talets andra hälft. De åtta bergsmännen förefaller klädda i rockar med kragslå, av den typ som benämns som bergsmansrock nedan. Under rockarna syns västar med knäppning, och en av männen har vad som ser ut som ett förskinn som går ner över knäna. Några av bergsmännen

har långbyxor, andra har knäbyxor och svarta stövlar. 1700-talsperuker blandas med modernare frisyrer. En del stöder sig på vad som ser ut att vara käppar, eller kanske bergsmansyxor. Olika stildrag från olika sekler kan ses blandade i klädedräkt och frisyr på samma person.

Bergsmansdräkten ansågs vara stramare och elegantare i sin form, än de kläder som allmogen klädde sig i. Bönderna klädde sig ofta i färgglada hemvävda randiga västar och gula skinnbyxor, även om deras klädsel kunde varieras beroende på om de var i arbete eller skulle till kyrkan vid olika högtider.

Den särpräglade svarta dräkten för bergsmän behölls under hela 1800-talet och användes ända in på 1900-talet vid högtidliga tillfällen. På senare tid byttes knäbyxorna ut mot långbyxor. En så långlivad dräkttradition kan ses som både unik och konservativ och förklaringen ligger i att bergsmännen präglats av en känsla av samhörighet (Resare 1977:67).

Bild 6, Bergsmansklädsel från 1700-talet, Nordiska Museet

Till dräkten bar bergsmannen, som prydnad eller som ett hederstecken en bergsmansyxa, eller bergsmanskäpp (Ambrosiani 1930:30). Den användes som promenadkäpp och statusmarkör, men var ursprungligen ett verktyg som användes för att bestämma olika bergarter. Genom att knacka i sten med eggen på yxan kunde bergsmannen med hjälp av ljudets klang avgöra om det fanns malm i berget. Det finns ett flertal bergsmansyxor och käppar bevarade på olika museum i Bergslagen.

Bild 6 kommer från en tidigare museiefotografering på Nordiska Museet år 1936, och visar förslag på hur en bergsman kunde vara klädd på 1700-talet. Klädedräkten består av svart knälång rock med smal kragslå. Under rocken knäbyxor i svart med smal lucka, en väst av rokokoprägel med många knappar, vit skjorta med vitt halskläde knutet runt kanten, vita strumpor och kraftiga svenskskor med silverspännen och plös, träklack och näverbotten. På huvudet har han en hög hatt (Resare 1977:65)

I *Brukspatronsuniformen och Bergsmansdräkten* skriver Carl Sahlin att bergsmansdräkten visat sig vara seglivad och bars av de jordbrukande bergsmän i Bergslagen som var hyttadelägare och blåste tackjärn i masugnar. Enligt Sahlin bar bergsmännen i Lindes och Ramsbergs bergslager en svart rock, som räckte ner till eller slutade under knät och var uppskuren i ryggen. Den hade fickförsedda skört och var knäppt med 7 silverhakar. Under rocken bars ett par knäbyxor med silverspännen, blå stickade långstrumpor, låga skor med spännen på och en storbrättad svart filthatt (Sahlin 1928:184f). I boken *Bergsmansrocken* beskrivs en uppteckning av bergsmännens tre olika dräkter i Lindes socken, så som de användes under 1800-talet. De tre bestod av en kyrkdräkt, eller högtidsdräkt, en söndagsdräkt och en vardagsdräkt. I boken diskuteras även benämningen bergsmansdräkt som tidigare använts i Nordiska museets kartotek. Troligen har det aldrig funnits någon enhetlig dräkt bestående av rock, väst och byxor liknande folkdräkt eller uniform anser författaren. Uttrycket kan ha uppstått i analogi med ordet folkdräkt (Svenning-Källbäck 1987:20).

Bergsmännen stod genom järnhanteringen och försäljningen i ständig kontakt med yttervärldens varierande klädmode (Resare 1975:1). Det skiftande modet syns tydligt på den bevarade illustrationen av bergsmännen från Lindes och Ramsbergs bergslag, bild 5 ovan, där en del bergsmän har knäbyxor med knäppning och andra har långbyxor, någon har förskinn under rocken. Bergsmansrocken har däremot varit nästan oförändrad sedan 1700-talet. Den har alternativa benämningar i form av ståndkragerock, häktrock eller långrock, enligt boken om Bergsmansrocken historia (Svenning-Källbäck 1987:20). Till en skjorta tillhörande en bergsmansdräkt på Nordiska museet skriver Berit Eldvik att bergsmännen i Bergslagen var en egen social grupp och ofta välbärgad. De hade anammat ett mer borgerligt dräktskick än bondebefolkningen och var snabbare att anamma modeimpulser men hade ändå en egen prägel på dräkten (Eldvik 2010).

Håkan Liby och Greta Hedlund skriver om bergsmansklädnaden i Ovansjö socken att runt tiden 1840 börjar bergsmännen i Ovansjö att använda byxor och västar i svart sammet. I grannsocknen Torsåker i Gästrikland hade modet redan varit brukligt i minst 25 år. Byxor och väst av samma material kallades ”klädning” av sammet. Modet att ha ”sammetsklädning” i Ovansjö socken tycks ha varit relativt kortvarigt. Troligen hann ingen bergsman från Ovansjö skaffa sig mer än en omgång sammetskläder (Hedlund 1951:190). Det nya modet med långbyxor bröt troligen igenom redan innan den gamla sammetsklädnaden hann slitas ut.

Övergången till långbyxor skedde tidigt i bergsmansmiljön, vilket indikerar en öppenhet för modenyheter (Liby 2006:114).

Bild 7, Bergsman från Ovansjö.

Det finns ett fåtal fotografier från Ovansjö socken i Gästrikland som visar hur bergsmän kunde vara klädda under senare delen av 1800-talet. Bilden 7 ovan föreställer en ej namngiven bergsman från Ovansjö socken. Även han är iklädd en dubbelknäppt rock med vad som ser ut att ha en hög krage. Tyvärr går det inte att göra sig någon uppfattning om vilka material som kläderna på bilderna ovan är gjorda av eftersom de är svart/vita fotografier.

Bilden 8 nedan föreställer bergsmannen Olof Zakrisson i Grundsjön i Ovansjö år 1875 när han var 72 år, 3 månader och 3 dagar gammal. Han har på sig en svart rock med hög krage och den ser ut att vara knäppt med dubbla knapprader av ganska små knappar. Under har han troligen en vit skjorta, eftersom snibbarna skymtar under rockens höga kant. Inga kläder fanns medtagna i bouppteckningen efter Olof Zakrisson.

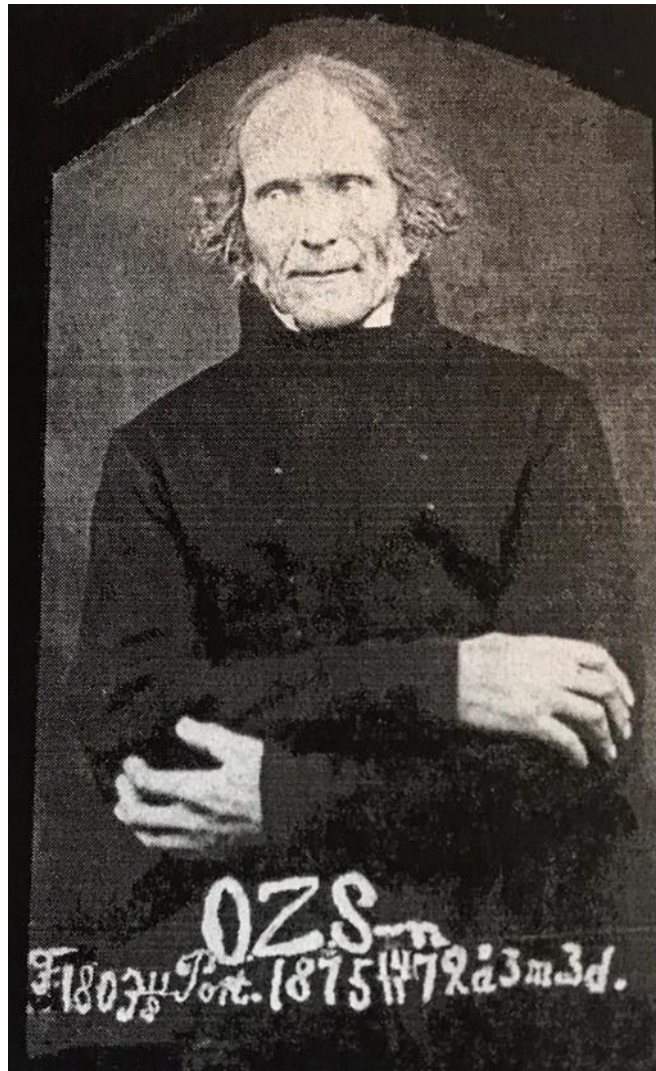

Bild 8, Bergsmannen Olof Zakrisson.

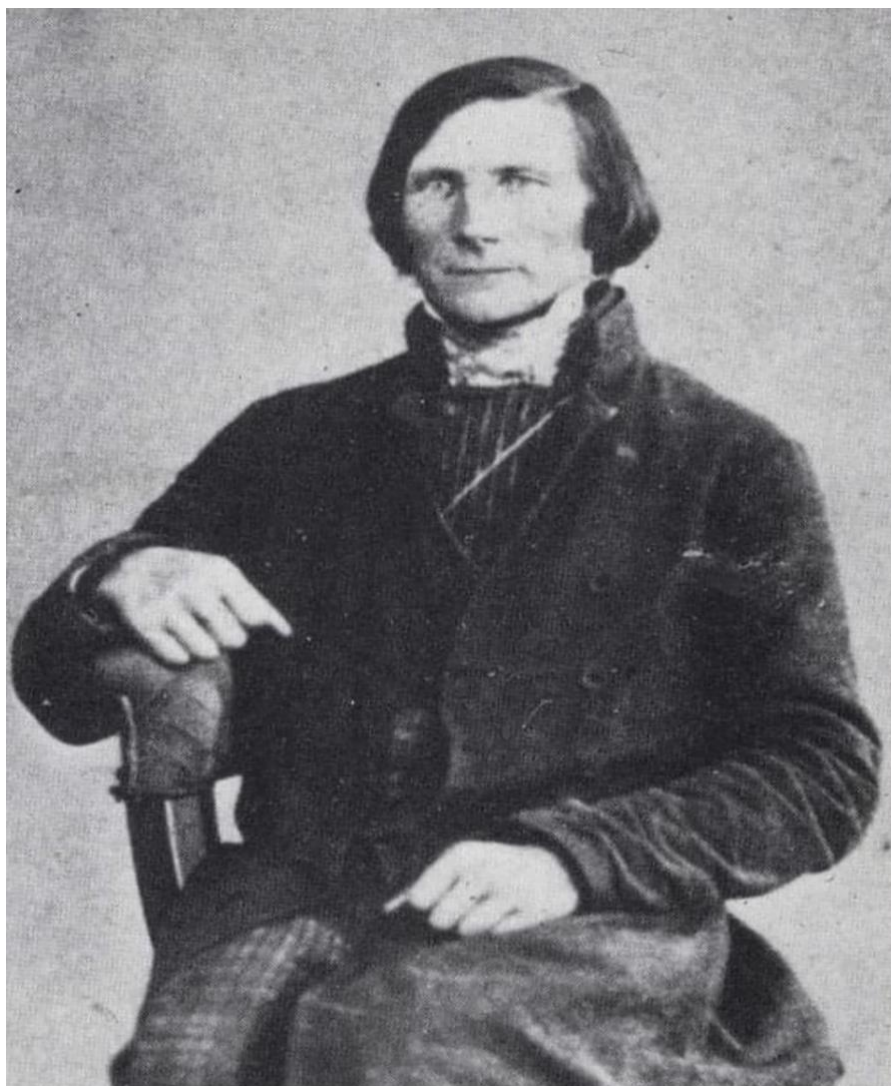

Bild 9, Bergsmannen Anders Andersson.

Bergsmannen Anders Andersson, Överbyn i Ovansjö, död 1887, okänt datum när bilden är tagen. Han poserar lutad mot en stol iklädd bergsmansrock med ståndkrage och dubbla knapprader. Under syns en vit skjorta med hög krage som hålls uppe av en halsduk knuten i tresnibb. En randig väst med hög krage, liknande den bevarade randiga empirivästen från bergsmansklädnaden i Ovansjö, skymtar under rocken. Kanske är det en klockkedja som går tvärs över västen, liknande den som syns på teckningen på en av bergsmännen ovan. Till detta har Anders Andersson rutiga långbyxor. Rutigt och randigt tyg var mode redan på 1700-talet och höll sig kvar länge på landsbygden (Nylén 1944:32). Rutiga tyger i livliga färger hade en högkonjunktur under 1860-talet. Det gör det troligt att bilden kan ha varit tagen under samma period med tanke på de livligt rutiga långbyxorna Anders Andersson bär på bilden. Inga kläder fanns medtagna i bouppteckningen efter Anders Andersson.

Från en annan del av Bergslagen än Ovansjö i Gästrikland kommer nedanstående bild från 1860-talet föreställande bergsmannen Björn på Aspa. Han poserar stramt på det sätt som var vanligt när fotograferingskonsten kom vid samma tid. Bergsmannen poserar mycket tidstypiskt med bord och stolar att luta sig mot. Han är klädd i en bergsmansrock med liten krage, troligen knäppt med hyskar och hake. Han har på sig svarta knäbyxor med knäppning i sidan. Byxorna ser ut att vara skinn, men kan även vara blankt kläde. Till det har han höga skinnstövlar. Han håller händerna knutna runt en käpp, troligen en bergsmanskäpp. Inga kläder finns upptagna i buppteckningen efter honom.

Bild 10, Bergsmannen Björn på Aspa.

3.2. Hur bönderna var klädda i Ovansjö socken under 1800-talets första hälft
Greta Hedlund beskriver i boken *Dräkt och kvinnlig slöjd i Ovansjö socken 1750-1850* hur bönderna i Ovansjö kunde vara klädda. Mansdräkten var en kvarleva av en klädsel som vid 1800-talets början var tämligen likartad i bygden. En vanlig klädsel för män kunde bestå av

knäbyxor i skinn alternativt i vadmal i grått, blått eller svart. Strumporna, som var sydda i vitt eller blått tyg hade strumpeband knutna under knät för att hålla strumporna uppe. Svenskskor i skinn, eller trätofflor på fötterna. Vit lång skjorta med hög krage, som hölls uppe av en halsdukshalva i kattun vikt runt en bit filt för stadga. Randig väst i hemvävt tyg, med mörkare ränder för de äldre, och ljusare och mera röda ränder för de yngre. Västen hade foder av grovt linne. Ovanpå västen hade bonden en jacka i blå eller grå vadmal. På huvudet en röd mössa eller en kaskett av läder. Mansdräkten i Ovansjö tros vara en kvarleva av en på sin tid relativt likartad klädedräkt för bondebefolkningen i hela landet. Dräkten lades bort tidigare i flera grannsocknar i Gästrikland, men ovansjöbönderna behöll den ända in på mitten av 1800-talet. I de kringliggande socknarna brukade de gamla säga att man ”klädde sig civil” när man lagt av dräkten (Hedlund 1951:182).

Bild 11, Bonde från Svärdsjö, Dalarna.

Bild 11 föreställer en bonde från grannsocknen Svärdsjö i Dalarna och var tidigare felaktigt attribuerad till Ovansjö socken, på grund av de stora likheterna i dräktskicket mellan de närliggande socknarna. Både Svärdsjö och Ovansjö socknarna klassas som reliktområden, alltså områden där ett gammalt dräktskick levde kvar längre än i andra delar av Sverige. Dräktskicket för män i de två socknarna var mycket likartat eftersom de gränsar till varandra. Till vardags var livstykkena rödrandiga, och yngre hade röda livstykken men smala ränder (Hedlund 1951:183). På liknande sätt med rödrandiga livstykken i empirimodell klädde sig bönderna i Svärdsjö som synes på bild 11 ovan.

3.3. Bouppteckningar

Modet med sammetsklädnad var enligt Greta Hedlund tämligen kortvarigt och förekom i början av 1800-talet, först i Torsåkers bergslag och kring 1840 i Ovansjö för att upphöra kring 1860 när modet med knäbyxor upphörde (Hedlund 1951:190–191). Medellivslängden för män under 1800-talet var 44 år, och personerna borde varit vuxna när de skaffade sin sammetsklädnad. Därför har perioden mellan 1850–1880 valts för undersökning av bouppteckningar, som beskrivits tidigare under avgränsningar.

3.3.1. Undersökning via bouppteckningar för bergsmän och självägande bönder

Undersökningen genomfördes via stickprov på olika bouppteckningar bland bergsmän i Gästrikland för att undersöka förekomsten av kläder i sammet hos dem. Som jämförelsematerial används stickprov från självägande bönders bouppteckningar. Eftersom befolkningen i Gästrikland var mycket fattig under denna period var jag tvungen att gå igenom betydligt flera bouppteckningar än tio vardera för självägande bönder och respektive bergsmän för att hitta material. Det krävdes ofta runt fyra försök för att få fram uppgifter om klädesplagg i bouppteckningarna för jämförelser mellan självägande bönder och bergsmän. Ofta kunde det under rubriken gångkläder i bouppteckningen stå följande: kläderna möcket (mycket) slitna, alternativt kläderna fördelades i lika lotter mellan arvingarna. Ibland var personen så fattig att det inte fanns några kläder kvar än de som användes på kroppen och då fanns de inte upptagna alls i bouppteckningen.

Nedanstående förteckning visar de två sammanställningarna av bouppteckningarna, först avseende självägande bönder, därefter bergsmän i Ovansjö socken, Gästrikland. För bönder är uppställningen först årtal för bouppteckningen, därefter bondens namn, vilken plats han bodde på, vilket material som fanns i hans gångkläder i form av rock, väst och byxor, samt den summa dödsboet totalt uppgick till i bouppteckningen. För bergsmän är kolumnerna desamma som för bönderna, men i kolumnen för gångkläder har jag noterat förekomsten av sammetsplagg.

Årtal	Namn Bonde	Plats	Gångkläder, material	Summa dödsbo
1854	Anders Olsson	Mom	Kläde	+ 6190
1855	Hans Larsson	Övermyra	Vallmar grå, blå	+ 768
1859	Per Persson	Lem	Kläde, vallmar	+ 2172
1861	Olof Blomkvist	Sätra	Kläde	+ 1596
1868	Olof Olsson	Yttermyra	Kläde	+ 429
1871	Per Andersson Moberg	Mamma	Kläde	+ 1359
1872	Zakris Persson	Norrberg	Kläde	+ 539
1875	Jöns Olsson	Lem	Vallmar	+ 1058
1877	Lars Hansson	Sätra	Vallmar, kläde	+ 2839
1878	Lars Olsson	Lövåker	Kläde, hemvävt	+ 466

Tabell 1, Självägande bönder i Ovansjö socken.

Årtal	Namn Bergsman	Plats	Gångkläder, material	Summa dödsbo
1854	Olof Hansson	Åttersta	Byxor, väst i sammet	+ 6122
1855	Lars Isaksson	Järbo, Ytterbyn,	Byxor, väst i sammet	– 1185
1856	Per Zakrisson	Åttersta	Byxor, väst i sammet	+ 6267
1857	Anders Olsson	Överbyn	Byxor, gamla i sammet	- 163
1859	Per Modin	Hosjö	Väst i sammet	+ 3642
1861	Hans Jönsson	Åttersta	Byxor i sammet	+ 2384
1861	Olof Segerholm	Norrberg	Byxor i sammet	+ 1410
1862	Anders Andersson	Storvik	Byxor i sammet	+ 283
1872	Olof Ersson	Österberg	Byxor och väst i sammet	+ 1969
1873	Olof Andersson	Mamma	Byxor, väst i sammet	+ 9410

Tabell 2, Bergsmän i Ovansjö socken.

Analysen visade att samtliga bergsmän hade något eller några plagg av sammet upptagna i respektive bouppteckningar. Noterbart är att inga självägande bönder ägde plagg av sammet i undersökningsmaterialet. Deras plagg i form av rockar, västar och knäbyxor bestod av vallmar/vadmal och kläde, alltså enklare material som kunde tillverkas i hemmet. Ovanstående analys av bouppteckningar ger stöd till teorin att bergsmännen använde sig av sammet i sin klädedräkt, och att detta kan ha gjorts för att visa på särskilnad, makt och status.

3.4. Objektanalys av den bevarade bergsmansklädnaden i sammet

Med tanke på hur ovanligt det är med kläder i sammet från perioden är det anmärkningsvärt att det finns en bergsmansklädnad i detta material bevarad för eftervärlden i Ovansjö Hembygdsgård. Tillsammans med Berit Eldvik, tidigare intendent för folklig dräkt och textil vid Nordiska Museet, genomfördes en objektanalys av sammetsvästen (möte 2023-01-25). Hon har även vid ett tidigare besök i Ovansjö Hembygdsgård sommaren 2022 sett de bevarade knäbyxorna tillhörande bergsmansklädnaden (Berit Eldvik besök Ovansjö Hembygdsgård 2022-06-20). Då knäbyxorna är mycket slitna och sköra kunde de inte flyttas från Hembygdsgården och därmed undersökas och hanteras på samma sätt som västen. Berit Eldvik har genom sin mångåriga erfarenhet från Nordiska Museet stor erfarenhet av folkliga kläder under perioden 1750–1900. Hennes expertis behövdes för att bedöma om sammetsmaterialet i västen var av bomull eller silke, likaså för att ge en bedömning om ränderna i sammeten.

Bild 12, Berit Eldvik studerar bergsmansvästen.

Berit Eldvik uppskattade att västen är sydd av en byskräddare under perioden 1820–1840, vilket stämmer med beskrivningen i Greta Hedlunds bok (Hedlund 1951:190). Västen är av empirmodell med tyg på framsidan och två högt sittande fickor. Tyget ser randigt ut och består av skuren bomullssammet, eventuellt av det som ibland kallas korderoj. Västens ryggstycke är sydd av enkelt oblekt linne. Baksidor av annat material än på framsidan av västar blev modernt under perioden 1820–1840. Västen är avsedd att bäras tillsammans med ett överplagg, så att baksidan av linne inte är synligt. De åtta knapparna är svartfärgade och av horn, med grovt sydda knapphål på motsatt sida. Kragen är hög och västen har stora ärmhål. Tyget är skarvat på många ställen, men mönsterpassat i ränderna. Framdelen är fodrad med linnetyg, likaså fickorna (Eldvik 2023-01-25). För en detaljerad beskrivning av västen hänvisas till Järbo hembygdsförenings hemsida och uppsatsen *En bergsmansväst från Ovansjö socken - Gästrikland* (Humble 2023).

På Digitalt Museum finns ett fåtal västar i bomullssammet. Dels inventarienummer NM.0012099 avseende en rutig sammetsväst tillhörande en bergsman i Filipstads bergslag daterad till 1860-talet, se bild 13 nedan. Det står att den har burits tillsammans med svarta knäbyxor NM.0012098, och en knälång svart rock NM.0012097 daterad till mitten av 1800-talet.

Bild 13, Mönstrad väst från Nordiska Museet.

Även i Ovansjö hembygdsgård finns en omärkt mönstrad sammetsväst av liknande modell, som av Berit Eldvik bedöms vara daterad till 1860-tal (vid besök Ovansjö Hembygdsgård 2022-06-20), och liknande den på bild 13 ovan.

Det finns en brudgumsväst av svartbrun sammet med tryckt blommönster i svart, från Härjedalen i Lillhärdal med nummer 105799. Trolig datering mellan 1810–1825 enligt Berit Eldviks notering, och det står att möjligen kan tyget kommit från Norge. Ytterligare en sammetsväst med blommönster finns med nummer 124769 och med ursprung från Ägersjö i Hälsingland. Den är benämnd som helgdagsväst=körskväst och användningen är tidsuppskattad till mellan 1825–1840.

3.4.1. Något om knäbyxor

Anna-Maja Nylén beskriver en typ av knäbyxa som förekom i modedräkten från 1780-90-talen. Den är längre i livet och har en bättre passform beroende på en mer utvecklad skärning med en smal eller bred lucka som knäpps på en livgjord (Nylén 1970:381). Beskrivningen stämmer bra på de sammetsbyxor som finns bevarade i Ovansjö. Knäbyxorna är sydda enligt sedvanlig modell från perioden 1820-1840, alltså innan knäbyxor lades av och långbyxor blev vanliga. Byxorna är i brunsvart bomullssammet med foder av grovt lintyg. Berit Eldvik anser att de varit svarta, på det sätt som svart var på den tiden, alltså åt det brunsvarta hållet, och att de dessutom blekts med tiden. Både väst och byxor visar spår av långvarig användning och slitage, det finns fläckar av vad som ser ut att vara målarfärg på västens krage. Oklart när kläderna lämnades in till Hembygdsgården, men Greta Hedlund skriver att de kommer från Jänisas i Lem i sin bok (Hedlund 1951:191). Byn Lem finns kvar, men gården Jänisas bytte namn till Nygårds i början av 1900-talet i samband med att gården bytte ägare i början av 1900-talet (telefonsamtal med Gunborg Lydige 2023-06-07).

3.5. Förekomsten av sammet inom folkligt mode 1800–1850

Sammet var ovanligt som material inom folkligt mode under perioden 1800–1850. Inte ett enda plagg av sammet från perioden återfinns vid genomgång av en lista över plagg från Gästrikland från Nordiska Museet (listan fanns i min tidigare ägo eftersom jag på 1980-talet hade möjlighet att få plagg från Ovansjö socken framplockade för dokumentering). Några få mindre plagg i form av änkemössor och muffar finns omtalade i boken *Hälsingland folkdräkter*, och bristen på sammetsplagg har bekräftas vid kontakt med Håkan Liby (mailkontakt 2023-04-23). Antikvarie Anna-Karin Jobs-Arnberg på Dalarnas Museum bekräftar avsaknaden av plagg i sammet på Dalarnas Museum (mailkontakt 2023-01-23), likaså arkivarie Anna Larsdotter på Länsmuseum Gävleborg (mailkontakt 2023-04-27), och intendent Helen Sannerstedt vid Lindesbergs museum (mailkontakt 2023-03-27). Även på Skansens klädkammare är sammet från perioden

mycket ovanligt enligt Ann Resare (personligt möte 2023-03-02). Inte heller i Johanna Gullbäcks masteruppsats med genomgång av bouppteckningar och analys av manlig klädedräkt i Leksand under perioden 1770–1870 återfinns några plagg av sammet (Gullbäck 2021:1f). Marie Ulväng har haft vänligheten att gå igenom sina tidigare underlag i arbetet med sin doktorsavhandling och har bara hittat en väst i sammet som tillhört en präst under sin genomgång av 350 bouppteckningar (mailkontakt 2023-01-03).

4. SAMMANFATTANDE DISKUSSION

Uppsatsen inleddes med följande frågeställningar:

Hur klädde sig en bergsman under 1800-talet?

På vilket sätt skilde sig deras kläder från bondebefolkningens?

Hur representerade deras klädsel särskillnad, status och konsumtionsförmåga?

Undersökningen har med hjälp av olika källor visat på att det förefaller vara en stor skillnad på hur bergsmännen i Ovansjö socken klädde sig under första delen av 1800-talet och framåt, i jämförelse med bondebefolkningen i bygden. Flera olika källor har använts för att samla befintlig och ny information om bergsmännens klädedräkt i Ovansjö socken under perioden. Sammanställning och analys av befintlig information har skett i form av litteraturstudier, samtal och mailkontakt med ett flertal experter inom området, och studier av bilder i form av fotografier och illustrationer från Bergslagen. Ny information om bergsmännens klädnad har eftersträvat genom objektanalys av sammetsvästen i den befintliga bergsmansvästen och med genomgång av ett antal bouppteckningar i Ovansjö socken.

Det förefaller vara stor skillnad på hur bergsmännen i Ovansjö socken klädde sig under första delen av 1800-talet och framåt, i jämförelse med bondebefolkningen i bygden. Bönderna klädde sig i hemvävt och vadmal på det sätt som bondebefolkningen brukat sedan lång tid tillbaka i landet. Gemensamt för båda grupperna var att det fanns flera som förefaller vara både fattiga, och haft väldigt lite kläder i bouppteckningarna. Ibland tas inte kläderna upp alls, ibland står det om kläderna ”möcket slitna” och att kläderna har delats ut i lika lotter till arvingarna. Det har därför varit nödvändigt att gå igenom betydligt flera bouppteckningar än de 20 som tas upp här.

Bergsmännens olika klädedräkter har analyserats, likaså deras bruk av sammetsklädnad i Ovansjö Socken under perioden. Ett flertal plagg av sammet har återfunnits vid analys av bouppteckningarna från perioden hos samtliga bouppteckningar efter bergsmän. Avseende böndernas bouppteckningar återfinns inga plagg av sammet, där återfinns enbart vadmal och kläde. Detta sammantaget styrker hypotesen att bergsmännen använde sig av sammet i form av iögonfallande konsumtion för att särskilja sig från bondebefolkningen.

På de olika fotografier från andra halvan av 1800-talet som finns bevarade av bergsmän i Ovansjö går det att se att samtliga är klädda i en mörk eller svart rock med hög krage. Det går däremot inte att uttala sig om materialet utifrån bilderna. Den ena bilden föreställer bonden och bergsmannen Olof Zakrisson och fotografiet är noggrant daterat till den 14:e november 1875 och Olof är 72 år, tre månader och tre dagar gammal. Olof Zakrisson förefaller ha en skjorta, eller så kallad nattkappa under rocken, som är pryddigt knäppt hela vägen upp. Tyvärr återfanns inga kläder i hans bouppteckning. Något mer av klädseln är synlig på porträttet av Bergsmannen Anders Andersson från Ovansjö, död 1887. Han är på bilden iklädd en svart rock med hög krage, en randig väst och rutiga byxor. Den randiga västen som skymtar under rocken på bilden har en liknande randning som den bevarade sammetsvästen i Ovansjö Hembygdsgård, men det går inte att säga något om materialet utifrån ett fotografi. Han har en vit skjorta eller nattkappa under västen och en halsdukshalva knuten för att hålla uppe kragsnibbarna. Tyvärr finns inga kläder upptagna i bouppteckningen efter Anders Andersson. Bergsmannen Björn på Aspa från Lindesberg är även han klädd i vad som ser ut att vara en bergsmansrock, tillika med byxor och stövlar. Vad det är för material i den väst som brukar finnas under rocken går inte att uttala sig om utifrån ett fotografi. Den namnlöse bergsmannen från Ovansjö har en svart rock med dubbla knapprader även här är det oklart hur hans klädsel under rocken ser ut.

Bergsmännen i Ovansjö socken ägnade sig åt i ögonfallande konsumtion i form av sin sammetsklädsel i början av 1800-talet för att särskilja sig från bondebefolkningen och deras hemvävda kläder. Bruket av sammet bland bergsmän kan eventuellt vara mera utbrett än vad som framkommit i uppsatsens undersökning. Det finns ett fåtal mansplagg av sammet på Digitalt museum och en bevarad sammetsväst som har tillhört en bergsman i Filipstads bergslag i Värmland daterad till 1860-talet. En framtida genomgång av bouppteckningar från andra bergslag skulle kunna ge information om bergsmännen även där använt sig av kläder i sammet som iögonfallande konsumtion för att höja sig från bondebefolkningen.

Sammet var mycket ovanligt som material inom folkligt mode under perioden 1800–1850, vilket medför att det kan ses som ett tydligt exempel på iögonfallande konsumtion hos bergsmännen i Ovansjö socken, Gästrikland. Inköp av ett så dyrbart och ovanligt material i klädedräkten krävde både tillgång till reda pengar, vilket bergsmännen hade i samband med sin försäljning av tackjärn, och även möjlighet till inköp via deras handelsresor inom landet. I samtliga tio fall av bouppteckningar under perioden 1850–1880 efter bergsmän i Ovansjö socken återfanns plagg av sammet. Det kunde vara byxor och väst tillsammans, eller byxor

separat eller väst separat. Det här skiljer sig från bouppteckningar efter de tio självägande bönderna, där det inte i något fall återfanns några plagg av sammet. De material som återfanns i böndernas klädedräkt i form av rockar, västar och knäbyxor, var av kläde och vadmal, i enstaka fall hemvävt.

Veblens resonemang avseende iögonfallande konsumtion har använts som underlag och teori för analys av bergsmännen i deras strävan efter att särskilja sig avseende status och konsumtionsförmåga. Bergsmännen har använt sig av iögonfallande konsumtion både avseende deras klädedräkt i sammet, som skilde sig från bondebefolkningen, och deras boendemiljö i stora bergsmansgårdar. Marie Ulväng beskriver ett socialt klättrande från en grupp som strävar mot en högre status i samhället, vilket kan ses som en likhet till att bergsmännen vill stärka sin ställning genom klädedräkt och status (Ulväng 2014:14f). En koppling till ekonomisk-historisk analys finns genom Ylva Hasselbergs forskning där hon visar på konsumtion som ett sätt för en grupp att ha samma värderingar och kultur, och för att anpassa konsumtionsnivån till vad som ansågs lämpligt hos densamma. (Hasselberg 1998:177). Även Pernilla Rasmussen tar upp vikten av att i samhället kunna både tolka modet på rätt sätt för att klä sin person, men även hierarkier i samhället. I början av 1800-talet när det borgerliga stilidealet styrdes av måttfullhet och anspråkslöshet var det viktigt att inte ha en alltför modern eller utstyrd klädsel (Rasmussen 2010:1f). Detta påminner om bergsmännen, som i sin sträma svarta klädnad både bibehöll måttfullhet, men samtidigt använde sig av sammet och fint kläde för att kunna särskilja sig mot bondebefolkningen med dess hemvävda och färgglada randiga västar och knäbyxor i skinn.

Ovanstående genomgång av litteratur, samtal med experter, bilder, fotografier och speciellt bouppteckningar styrker hypotesen att bergsmännen i Ovansjö använde sig av iögonfallande konsumtion när de klädde sig i väst och byxor av sammet. Klädseln användes för att markera status och särskillnad i deras roll som bergsman och därmed höja sig i status i jämförelse med de självägande bönderna. Även att bergsmännen har haft möjlighet att kosta på sig att gå till fotograf och låta sig avbildas till eftervärldens glädje och bevarande kan ses som ett sätt att visa på särskillnad mot bönderna.

4.1. Framtida forskningsområden

- Varifrån kom sammeten till bergsmännens klädedräkt? Från England via smuggling från Norge? Köpta på marknader eller via knallarnas vandringar i Sverige?

- En fördjupad analys över olika material i slutet av 1700-talet som kunde betecknas som sammet eller beskrivas under andra beteckningar skulle vara av intresse. Vad är skillnaden mellan sammet, korderoj, velveteen, plysch, plys, felb, tixett och manchester? Finns det flera uttryck för sammet eller är det olika material?
- Corderoy – var det sammet, manchester eller något helt annat? En genomgång av material avseende bomull och genomgång av bouppteckningar skulle kunna visa på hur vanligt förekommande corderoy var under 1800-talet.
- Hur påverkade överflödsförordningarna materialtillgången på landsbygden under andra halvan av 1800-talet och blev sammet vanligare bland befolkningen efter detta?
- En större genomgång av bouppteckningar inom Bergslagen under samma period skulle kunna ge ytterligare information om förekomsten av bergsmansklädnad av sammet i hela Bergslagen. Det finns en väst från Värmland på digitalt museum, är den ovanlig eller finns det flera?
- Jernkontoret har en samling av fotografier på bergsmän från slutet av 1800-talet. En genomgång av dessa skulle kunna ge ytterligare information om klädedräkten hos män under denna tid.
- Det fanns även andra grupper och personer än bergsmän som arbetade inom gruvverksamheten i äldre tider. Några exempel är brukspatroner, gruvarbetare och smeder. En djupare analys över hur de olika grupperna klädde sig skulle kunna bidra med ytterligare kunskap över manlig klädedräkt på 1800-talet.

KÄLL- och LITTERATURFÖRTECKNING

Litteratur

Bringéus, Nils-Arvid (red.) (2003). *Arbete och redskap: materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. 5., omarb. uppl. Stockholm: Carlsson

Bringéus, Nils-Arvid (1977). *Bouppteckningar som etnologisk källa*. Lund: Signum

Denscombe, Martyn (2016). *Forskningshandboken: för småskaliga forskningsprojekt inom samhällsvetenskaperna*. Lund: Studentlitteratur

Eldvik, Berit (2014). *Möte med mode: folkliga kläder 1750-1900 i Nordiska museet*. Stockholm: Nordiska museets förlag

Eriksson, Lena och Liby, Håkan (2006). *Gästrikedräkter Bland Nattkappor och tvinnskört Sandviken: Gästriklands kulturhistoriska förening*

Fataburen: Nordiska museets och Skansens årsbok. 1931. (1931). Stockholm: Nordiska museet

Forenius, Svante (1985). *Bergsmän: bönder med många järn i elden*. Uppsala Universitet, Humanistisk-samhällsvetenskapliga vetenskapsområdet, Historisk-filosofiska fakulteten, Institutionen för kulturanthropologi och etnologi, Etnologiska avdelningen

Giertz-Mårtenson, Ingrid & Åkesson, Bengt (red.) (2022). *Manligt mode: en okänd historia*. Stockholm: Bokförlaget Langenskiöld

Gullback, Johanna (2021). *”Blåtrya af wallmar och en gammal struttmössa”*: Kontinuitet och förändring i Leksands mansdräkt 1770–1870. Uppsala universitet, Konstvetenskapliga institutionen, Textilvetenskap

Harvey, Karen (red.) (2009). *History and material culture: a student's guide to approaching alternative sources*. London: Routledge

Hasselberg, Ylva (1998). *Den sociala ekonomin: familjen Clason och Furudals bruk 1804-1856*. Diss. Uppsala Universitet

Hedlund, Greta (1951). *Dräkt och kvinnlig slöjd i Ovansjö Socken 1750-1850*. Gävle: Ovansjö Hembygdsförenings förlag

Hurd, Madeleine, Olsson, Tom & Öberg, Lisa (red.) (2005). *Iklädd identitet: historiska studier av kropp och kläder*. Stockholm: Carlsson

Järbing, Joel & Tägtström, Ewert (red.) (1982). *Järbo - i Gästrikebygd*. Järbo: Järbo Hembygdsförening

Liby, Håkan (2018). *Dräkterna Hälsingland*. Mölndal: Gästrike-Hälsinge Hembygdsförbund

Liby, Håkan (1997). *Kläderna gör upplänningen*. Uppsala: Upplandsmuseet

Linderholm, Helmer (1982). *Där bergsman var kung*. Stockholm: Tidens förlag

Miller, Daniel (2008). "The uses of Value". *Geoforum*, vol 39, nr 3, 2008.

Montgomery, Florence M (1984). *Textiles in America, 1650-1870: a dictionary based on original documents, prints and paintings, commercial records, American merchants' papers, shopkeepers' advertisements, and pattern books with original swatches of cloth*. 1. ed. New York: Norton

Nylén, Anna-Maja (19nn). *Något om det folkliga drätskicket i Västerbotten*. u.o.:

Noreen, Erik & Warberg, Gustav (1960). *Främmande ord i svenskan [Elektronisk resurs]*. 2., omarb. uppl. Stockholm: Natur och kultur

Nyberg, Klas & Lundqvist, Pia (red.) (2013). *Dolda innovationer: textila produkter och ny teknik under 1800-talet*. Stockholm: Kulturhistoriska bokförlaget

Nylén, Anna-Maja (1970). i Bringéus, Nils-Arvid (red.) (2003). *Arbete och redskap: materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. 5., omarb. uppl. Stockholm: Carlsson

Nylen, Anna-Maja (1944). *Något om det folkliga drätskicket i Västerbotten*. Särtryck
Västerbotten

Pripp, Oscar (2011). Kapitel 3. Reflektion och etik. I Kaijser, Lars & Öhlander, Magnus (red.) (2011). *Etnologiskt fältarbete*. 2., [omarb. och utök.] uppl. Lund: Studentlitteratur

Prown, Jules David (2001). *Art as evidence: writings on art and material culture*. New Haven, Conn.: Yale University Press

Rasmussen, Pernilla (2010). *Skräddaren, sömmerskan och modet: arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkningen av kvinnlig dräkt 1770-1830*. Diss. Uppsala : Uppsala universitet, 2010

Resare, Ann (1977). *Arbets- och festdräkt bland bergsmän*. Jernkontorets annaler.

Riello, Giorgio (2009). *Things that shape history: material culture and historical narratives*. London:Rourledge

Stavenow-Hidemark, Elisabet & Nyberg, Klas (2015). *Från kläde till silkesflor: textilprover från 1700-talets svenska fabriker*. Stockholm: Kulturhistoriska Bokförlaget

Svenning-Källbäck, Kerstin (1987). *Bergsmansrocken: dess användning i historiskt perspektiv och en inventering av det bevarade materialet*. Nora: Hembygdsfören. Noraskog

Svensson, S. (red.) (1974). *Folklig dräkt*. Lund: LiberLäromedel

Söderberg, Tom (1948). *Bergsmän och brukspatroner i svenskt samhällsliv*. Stockholm: Hugo Gebers förlag

Veblen, Thorstein (1899). *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institution*. USA: Macmillan

Ulväng, Marie (2012). *Klädeekonomi och klädkultur Böndernas kläder i Härjedalen under 1800-talet*. Möklinta: Gidlunds förlag.

Westergren, Christina & Eldvik, Berit (red.) (2010). *Modemedvetna museer: Nordiska museets och Skansens årsbok 2010*. Stockholm: Nordiska museets förlag

Digitala källor

Unesco.se. *Falun och Kopparbergslagen*. [Falun och Kopparbergslagen « Svenska Uneskorådet](#) (Senast uppdaterad den 5 oktober 2021) (Hämtad den 10 december 2021)

Humble, Gunilla [En-Bergsmansvast-fran-Ovansjo-socken-Gastrikland-uppsats-5p-UU-2022.pdf \(jarbohembygd.se\)](#) (Hämtad den 7 juni 2023)

Bildförteckning

Bild 1 Bergsmannen Olof Zakrisson. Med tillstånd av Ovansjö Hembygdsförening.

Bild 2 Karta över Bergslagen. Med tillstånd av fotografen Petter Lönegård.

Bild 3 Kostym av 1850-talstyp. Fotograf Gunilla Humble. (ur Nylén, Anna-Maja (1944). Något om det folkliga dräktskicket i Västerbotten. Särtryck Västerbotten 1944)

Bild 4 Sammetskläder, knäbyxor och randig väst från hembygdsgården i Ovansjö. Med tillstånd av Ovansjö Hembygdsförening.

Bild 5 Bergsmän från Lindes och Ramsbergs bergslag. Originalteckning av Karl August Andersson Meijerhelm. Med tillstånd från Lindesbergs kommun.

Bild 6 Bergsmansklädsel från 1700-talet. Museiefotografering (1936) på Nordiska Museet enligt uppgift från Ann Resare.

Bild 7 Bergsman från Ovansjö. Med tillstånd av Ovansjö Hembygdsförening.

Bild 8 Bergsmannen Olof Zakrisson. Med tillstånd av Ovansjö Hembygdsförening.

Bild 9 Bergsmannen Anders Andersson. Med tillstånd av Järbo Hembygdsförening.

Bild 10 Bergsmannen Björn på Aspa. Med tillstånd av Lindesbergs kommun.

Bild 11 Bonde från Svärdsjö, Dalarna. Fotograf Gunilla Humble (ur Linge, Carl (1928) Svärdsjö socken och Enviks kapell).

Bild 12 Berit Eldvik studerar bergsmansvästen. Fotograf Gunilla Humble.

Bild 13 Mönstrad väst från Nordiska Museet 12099.